

Полікарпова Ю. О. СЕМІОТИКА ПОЕЗІЇ МАЙКЛА РІФФАТЕРРА

У статті розглянуті деякі аспекти використання семіотичного методу в літературознавстві США, аналізується семіотична теорія М. Ріффатерра.

Як відомо, значний внесок у розвиток семіотичного напрямку в літературознавстві Сполучених Штатів був зроблений рядом учених, які іммігрували до країни у II половині XX століття. Одним з представників цієї групи є франко-американець Майкл Ріффатерр. Першою суто "американською" працею цього літературознавця стала "Семіотика поезії", видана 1978 року. За словами самого автора, у цій роботі здійснена спроба "представити прийнятний та відносно простий опис структури значення в поезії" [1, с. 1].

Як пояснює Ріффатерр, причина такої великої уваги до значення полягає в тому, що різниця між поезією та непоезією "повністю пояснюється тим, яким чином поетичний текст передає значення" [1, с. 1]. Слід зазначити, що вивчення значення у Ріффатерра розглядається як невід'ємна частина вивчення читання, в якому головним об'єктом уваги стає визначення того, як читачі утворюють значення тексту. "Літературний феномен – це діалектика між текстом та читачем, – пише Ріффатерр. – Якщо нам потрібно сформулювати правила, що керують цією діалектикою, ми маємо знати, що те, що ми описуємо, дійсно сприймається читачем; ми маємо знати, чи він завжди зобов'язаний бачити те, що він бачить, чи йому залишається певна свобода; також ми маємо знати, яким чином відбувається сприйняття" [1, с. 1-2].

Уся теорія М. Ріффатерра має за основу кілька положень. Перше з них, за формулюванням Ріффатерра, звучить так: поетична сигніфікація завжди непряма, тобто "вірш каже одне, а має на увазі зовсім інше" [1, с. 1].

Непряме значення, за словами автора, може бути результатом заміщення, перекручення або утворення значення. Ріффатерр уточнює, що заміщення має місце, коли один знак використовується на позначення іншого, яскравими прикладами цього явища є метафора та метонімія. У випадку з перекрученням непряме значення утворюється через багатозначність, протиріччя або, навіть, нісенітницю. Утворення значення відбувається за умови, що "текстовий простір служить принципом організації для створення знаків з лінгвістичних одиниць, які інакше не можуть бути значущими" (симетрія, рима тощо) [1, с. 22].

Ріффатерр виділяє одну особливість, властиву всім цим видам непрямого означування: усі вони загрожують буквальній інтерпретації реальності, тобто тому, що дістало назву мімезису. Характеризуючи мімезис, Ріффатерр зазначає, що він відрізняється варіативністю та складністю, адже мімезис створює семантичну послідовність, що постійно змінюється, зосереджуючись по черзі на різних деталях референції з реальним світом.

Іншою аксіомою теорії Майкла Ріффатерра можна вважати твердження про те, що характерною рисою вірша є його єдність, формальна та семантична. Єдність значення у вірші є "обмеженою, закритою сутністю тексту" [1, с. IX]. Згідно з цим твердженням, кожен елемент вірша є постійним.

Ріффатерр також наголошує на необхідності розмежування понять "значення" та "смысл". Смыслом (значущістю) цей семіотик називає "формальну та семантичну єдність, яка включає всі випадки вказання непрямого значення" [1, с. 2]. А термін "значення" використовується ним для позначення інформації, яка передається текстом на наслідувальному рівні (рівні мімезису). Для порівняння: з точки зору значення, текст є рядом послідовних інформаційних одиниць, тоді як розглянутий з точки зору значущості текст являє собою єдину семантичну одиницю.

Ріффатерр переконаний, що саме єдність є основною умовою поезії, а з цього виходить, що читання вірша є пошуком єдності. Така єдність досягається в тому випадку, коли читач відмовляється від наявного референційного значення дискурсу та прагне знайти та ухопитись за певну об'єднуючу рису чи фактор, які непрямо виражаються всіма знаками поезії [2, с. 81]. Інакше кажучи, перш ніж читач дійде смислу, він має здолати перешкоди мімезису.

Виходячи з цього, Ріффатерр виділяє дві стадії читання: "евристичне читання" та "герменевтичне" або "ретроактивне" читання. Декодування вірша починається вже на першій стадії, коли відбувається задійснення літературної компетенції, внаслідок чого читачі референційно сприймають лінгвістичні знаки, тобто вважають, що вірш є репрезентацією певної дії або твердження про об'єкти та ситуації. На цьому рівні читання відбувається перша інтерпретація та сприйняття значення. Однак саме в процесі "евристичного" читання відбувається відкриття певних граматичних порушень (*ungrammaticalities*, за термінологією Ріффатерра), коли деякі метричні фонологічні або риторичні моделі виявляються непридатними для референційного пояснення, або коли сам поетичний текст, являючи собою потік численних репрезентацій, спочатку каже одне, а потім зовсім інше.

Виходить так, що на цьому рівні читач ще не здатний надати текстові значення, тому, пам'ятаючи про обов'язкову ознаку поетичного тексту, він переходить до наступного рівня читання. "Ретроспективне" або "герменевтичне" читання, за визначенням Ріффатерра, характеризується тим, що ті перешкоди, що виникли на попередній стадії читання, тут стають "ключем до смислу у вищій системі" [1, с. 6]. Такий перехід знаків з одного рівня дискурсу на інший є властивою сферою семіотики. "Усе, пов'язане з переходом знаків з рівня мімезису до більш високого рівня значущості є проявом семіотики," – пише літературознавець [1, с. 4]. Ріффатерр переконаний, що семіотичний процес дійсно відбувається в розумі читача і є результатом другого читання. На цій стадії задіюється переважно літературна компетенція

читача, яка, у розумінні Ріффатерра, являє собою "обізнаність читача з дескриптивною системою, з темами, із суспільною міфологією та, крім всього цього, з усіма іншими текстами" [1, с. 5]. Ріффатерр наголошує, що тільки літературна компетенція дозволяє читачеві відреагувати певним чином та пояснити такі явища, як граматичні порушення (неповні описи, натяки, цитати тощо) згідно з гіпограмною моделлю. Ріффатерр вважає, що всі ті одиниці, які не піддаються прямому наслідувальному читанню, мають певну спільну рису, яка їй дозволяє їм з'являтися саме на другому рівні читання, як "варіантам однієї структурної матриці" [1, с. 19].

Однією з визначних рис семіотичної теорії М. Ріффатерра є концепція семіотичної єдності, яку сам автор формулює так: "Вірш ... є результатом трансформації слова або речення у текст" [1, с. 164]. Інакше кажучи, все, наявне у вірші, на думку Ріффатерра, є варіантом одного вихідного слова або речення. У такому разі, речення, з яких складається вірш, мають розглядатися як варіанти цієї матриці. "Вірш є результатом трансформації матриці, мінімального та літерального речення, на складну нелітеральну перефразу, – зазначає Ріффатерр. – Матриця є гіпотетичною, будучи лише граматичною та лексичною реалізацією структури. Матриця може бути скорочена до одного слова, і в такому разі це слово не з'явиться у тексті. Воно завжди актуалізується в наступних варіантах, форма яких визначається першою або вихідною реалізацією – моделлю. Матриця, модель та текст є варіантами однієї структури [1, с. 19].

Результатом переходу матриці у текст стає виникнення ряду явно репрезентаційних знаків, у тому числі й "поетичних знаків". Ріффатерр вважає, що знак стає поетичним, "коли він відсилає ... до вихідної словесної групи" [1, с. 23]. Цій групі Ріффатерр дає назву "гіпограма" (hypogram) [1, с. 45]. Гіпограмами, на його думку, можуть бути цитати, кліше, та, навіть, ряд умовних асоціацій, які учений називає "дескриптивною системою" або тематичним комплексом. Таким чином, виходить, що гіпограма розташована не в тексті, вона належить минулому семіотичної та літературної практики. Однак для того, щоб "поетичність активізувалася в тексті, знак, що відсилає до гіпограми, також має бути одним з варіантів матриці тексту" [1, с. 23].

Підсумовуючи, можна сказати, що, за переконанням Ріффатерра, як поетичний знак, так і текст є заздалегідь визначеними, адже вони обидва відсилають до вихідних гіпограм, а крім того є варіантами матриці [2, с. 83].

Так, зрозуміла поезія виявляється результатом розширення слова чи речення у текст через використання серії гіпограм, які певним чином перетворюються автором з тим, щоб зробити їх варіантом вихідної структури. Читач, який у процесі інтерпретації вірша зустрічається з "граматичними порушеннями", коли наслідувальне читання виявляється далі недоцільним, здійснює пошук гіпограми, після чого реконструює оригінальну матрицю, яка може бути виявлена з встановлення спільної риси трансформації гіпограм.

Досить дивним здається висновок, зроблений Ріффатерром, що необхідність виявлення гіпограм та матриці робить поезію "більше грою, ніж чимось іншим" [1, с. 14]. Однак семіотик переконаний, що читач може виграти цю гру, адже він здатний знайти вірну відповідь: "Потім раптом загадка вирішується, все стає на своє місце, насправді, весь вірш перестає бути дескриптивним, перестає бути послідовністю міметичних знаків та стає єдиним знаком, сприйнятим зі зворотного боку до його даного гармонійного цілого, де ніщо не є невизначеним, де кожне слово відсилає до одного символічного фокусу" [1, с. 12].

Ріффатерр подає ряд прикладів використання своєї теорії для аналізу окремих поетичних текстів на практиці. У них автор демонструє способи, якими окремі ідіоми та мовні кліше можуть бути трансформовані у варіанти матриці, та яким чином читачі розпізнають матрицю та гіпограми, доводячи цим самим єдність поетичного тексту [2, с. 87].

Якщо традиційно, як відомо, критики та читачі наголошують на багатстві значення у вірші, а також надають глибокої значущості кожній деталі, однією з особливостей семіотичного аналізу поезії Ріффатерром є визнання неважливості окремих деталей вірша, яких він позбавляє будь-якої незалежної чи символічної значущості. Більше того, Ріффатерр розглядає їх як такі не через нездатність читачів зробити щось з цими деталями, а як підтвердження факту про відсутність у них значення.

Звичайно, твердження Ріффатерра щодо читання вірша як справи відкриття слова чи речення, з якого він походить та варіантом якого є кожен його елемент, призводить до значного спрощення процесу інтерпретації, який, насправді, потребує набагато більше часу та значних зусиль з боку читачів, щоб пояснити все, про що говориться у вірші.

У відповідь на можливі заперечення Ріффатерр зазначає, що матриця, в його теорії, не є еквівалентом значення вірша: виявити першу – означає об'єднати вірш, тоді як значення, а точніше значущість, за термінологією М. Ріффатерра, розглядаються як весь досвід переходу від наслідувального читання до відкриття семіотичної єдності через знаходження гіпограм [2, с. 92]; значущість – "це ієрархія репрезентацій, накладених на читача, незважаючи на його особисті уподобання, шляхом більшого чи меншого поширення компонентів матриці, орієнтації, накладеної на читача, незважаючи на його лінгвістичні звички, стрибок від референції до референції, що продовжує просувати значення до тексту, не присутне у цій лінійності" [1, с. 12].

З іншого боку, звернення Ріффатерра до матриці є скоріше спробою розпізнати структуру, що уможливило відкриття єдності в процесі інтерпретації тексту читачем. Так, герменевтичне читання наголошує на виході за межі міметичного читання окремих речень до виявлення певної теми, варіантами якої і вважаються всі елементи вірша.

Семіотична теорія М. Ріффатерра має ряд суперечностей. Так, чи не найголовнішим своїм завданням він вважає перевернення своїх попередників, читачів та критиків. Одночасно критикуючи їх, він все ж таки використовує їх інтерпретації як матеріал для аналізу з метою підтвердження свого бачення проблеми, пояснення своєї теорії.

Проблема полягає в тому, що, з одного боку, Ріффатерр критикує та заперечує погляди на тлумачення віршів попередніх читачів, пропонуючи їх власну інтерпретацію, а, з іншого боку, він хоче розвинути семіотику поезії, яка займатиметься описуванням саме процесів інтерпретації віршів різними читачами. Зазначимо, що досить важко ставитися до інтерпретацій попередніх читачів одночасно як до об'єкта, що підлягає вивченню та поясненню, та як до помилки, яку потрібно виправити. Ріффатерр навмисно не намагається уникнути такої опозиції, не йде на компроміс, що, можливо, і надає оригінальності його праці.

Істотно, що деякі учені заявляють, що запропонована Ріффатерром теорія є описом процесу інтерпретації, який здійснюється окремою групою підготовлених читачів, маючи на увазі той факт, що він є занадто складним для простого читача. У відповідь на це Ріффатерр зауважує, що читач взагалі не може прочитати текст будь-яким способом, адже він обов'язково керується моделями, що складаються з поетичних знаків, тобто семіотик, переконаний, що процес інтерпретації тексту завжди спрямовується в потрібному напрямку, поки не буде досягнена кінцева мета та не буде розгадана загадка; "... свобода діяльності читача далі обмежена, – пише Ріффатерр, – через насиченість віршу семантичними та формальними рисами її матриці; інакше кажучи, тривалістю та єдністю, тобто той факт, що семіотична єдність це і є сам текст, не дозволяє увазі відхилитись, заперечуючи можливість семіотичної девіації" [1, с.165].

Однак, на наш погляд, з таким твердженням досить важко погодитись, адже існує велика кількість читачьких інтерпретацій, які доводять, що описаний та розглянутий Ріффатерром як обов'язковий перехід від рівня мімезису до семіотичного рівня не завжди відбувається, тобто говорити про існування абсолютної сили тексту, яка завжди спрямовує його в потрібному напрямку, недоцільно.

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на деякі недоліки теорії аналізу літературних текстів М. Ріффатерра, семіотики зазначають, що він все ж таки більш правдиво описав те, що насправді роблять читачі.

Література

1. Riffaterre M. *Semiotics of Poetry*. - Bloomington, London: Indiana University Press, 1978. - 213 p.
2. Culler J. *The Pursuit of Signs. Semiotics, Literature, Deconstruction*. - Ithaca, New York: Cornell University Press, 1981. - 242 p.